

PRILOG ISTRAŽIVANJU SOCIJALNOG KAPITALA¹⁶²

Sažetak

U radu autor nastoji da postavi dovoljne teorijske i methodske osnove i upute za jedno celovito i koherentno istraživanje socijalnog kapitala građana Srbije. U fokusu analize je složen i višedimenzionalan odnos između socijalnog kapitala građana – njegovih različitih, neretko i uzajamno suprotstavljenih dimenzija i nivoa, specifične konstelacije interesa i moći u društvu i delotvornosti institucija i šansi za konsolidovanje demokratije. U prisutnoj ambivalenciji mogućih ishoda, šanse da se „demokratija primi u Srbiji“ rastu sa rastom generalizovanog, premošćujućeg i spajajućeg – „civilnog“ socijalnog kapitala građana, uz istovremenu njihovu participaciju i „praktikovanje“ demokratije i prateći rast kredibiliteta civilnih i političkih aktera i institucija.

Ključne reči: socijalni kapital, poverenje, participacija, identitet, moć

POREKLO I RAZVOJ POJMA

Pojam socijalnog kapitala, iako čvrsto ukorenjen u intelektualnu tradiciju, kako onu tokvilovsku i veberijansku, tako i postmarksističku i neofunkcionalističku, podrazumevajući i savremene teorije racionalnog izbora, postao je neka vrsta intelektualne mode tek krajem devedesetih godina prošlog veka.

Zapravo, onog momenta kada je činjenici društvenog povezivanja među ljudima pridodata vrednosna konotacija, dolazi do prodora ovog fenomena u fokus naučnog interesovanja. Ideju da učestali odnosi saradnje i povezivanja među ljudima predstavljaju sami po sebi vrednost promovisao je još Alexis de Tocqueville. On je, zatekavši se u Americi, bio impresioniran stepenom saradnje, povezanosti i angažmana među ljudima u američkom društvu toga doba. Na američkom primeru izvukao je zaključak kako od razvoja društvenih veza, odnosa i normi zavisi opstanak i razvoj ekonomskog, političkog i demokratiskog života zajednice. Zahvaljujući Tocquevillu, teoretičari kasnije generacije

161 Docent, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka. E-mail: zoran.stojiljkovic@fpn.bg.ac.rs

162 Tekst primljen 28. oktobra 2010. godine.

– „neotokvilovci“, naglašavali su veliki značaj razvoja socijalnog kapitala i civilnog društva kao generatora ekonomske, političke i demokratske stabilnosti zajednica.

U svom delu *Kuglati sam*, Robert Putnam takođe naglašava vrednosni aspekt socijalnog kapitala. Po njemu, osnovna ideja teorije društvenog kapitala jeste da odnosi među ljudima imaju vrednost i određeni potencijal za razvoj, kako za pojedince koji su uključeni u mnogobrojne društvene veze, tako i za grupe i čitavu zajednicu (Putnam, 2008:20).

Posebno je zanimljiva svojevrsna ekspanzija upotrebe pojma socijalni kapital u naučnim krugovima. Tako, na primer, prateći učestalost upotrebe ovog pojma u časopisima za društvene nauke sa engleskog govornog područja, Rosalyn Harper zaključuje da se reč socijalni kapital kao ključni naučni pojam u periodu od 1950. do 1990. pojavljuje u 20 članaka, od 1991. do 1995. u 109 članaka, a od 1996. do 1999. u čak 1003 članka (Šalaj, 2007:9)

Prvo pojavljivanje ovog pojma zabeleženo je 1916. godine (Putnam, 2008:21), a upotrebio ga je američki školski inspektor Lyda Hanifan. Obavljajući svoj posao u seoskim područjima američke države Zapadna Virdžinija, ovaj istraživač je zapazio veliku društvenu zaostalost toga kraja. Kao moguće rešenje problema Hanifan vidi pojačanu akumulaciju socijalnog kapitala (saradnje, solidarnosti i zajedničkog rada), pri čemu bi upravo škole trebalo da budu mesta zajedničkog socijalnog okupljanja i razvoja. Američki sociolog Jane Jacobs, proučavajući sa društvenog aspekta urbanističke planove velikih američkih gradova, „iznosi tezu kako kvalitet života u gradovima primarno ovisi o ponašanju i delovanju građana, a ne o urbanističkim planovima i projektima“ (Šalaj, 2007:11). Nasuprot tadašnjim urbanističkim projektima koji su stvarali potpuno odvojene gradske četvrti, i na taj način prouzrokovali otuđenost, nepoverenje i segregaciju među stanovnicima, Jakobs savetuje planiranje gradova koji će svojim izgledom omogućiti svakodnevnu komunikaciju i saradnju među ljudima, i omogućiti društveni i ekonomski napredak čitavog naselja. Kritikujući ideju po kojoj je samo ljudski kapital ključan za uspeh pojedinaca, američki ekonomista Glenn Loury posebno naglašava društveni kontekst u kojem pojedinac odrasta i živi kao veoma bitnu determinantu njegovog individualnog uspeha. Dakle, takva vrsta stvorene „zalihe“ u vidu socijalnog kapitala predstavlja neophodnu dopunu ljudskom kapitalu koje pojedinci „troše“ u svom napredovanju (Šalaj, 2007:10–12).

POJAM SOCIJALNOG KAPITALA

Svoju popularnost koncept socijalnog kapitala, pre svega, bazira na recepciji radova autora poput Bourdiea, Kolmena, a potom i Roberta Putnama.

Bourdieu, recimo, polazeći od Dirckema i Marksa, ali i postmodernog pristupa, razlikuje ekonomski, socijalni i kulturno-simbolički kapital. Ekonomski kapital karakteriše moć direktnog konvertovanja u novac, a institucionalizuje se u formi prava svojine (property rights). Kulturno-simbolički kapital institucionalizuje se u formi obrazovnih kvalifikacija i, pod određenim uslovima, može se transferisati u novac. Najzad, socijalni kapital se sastoji i od socijalnih veza i „mreža“ i takođe je pretvoriv u ekonomski kapital. Njegov najčešći institucionalni oblik predstavlja posedovanje titula.

Kao pristalica „sociologije sukoba“ on, konstatujući nejednak pristup reursima, utvrđuje da količina društvenog kapitala koji poseduje neki akter zavisi od obima mreže veza koje on može uspešno da mobilise, kao i od veličine posedovanog kapitala (ekonomskog, kulturnog ili simboličkog), kojim raspolaže akter i svako od onih sa kojima je on u (koalicionoj) vezi (Burdie, 1999).

Bourdieu se najviše bavio istraživanjem raspodele moći i nejednakosti među društvenim klasama i mehanizmima pomoću kojih se te nejednakosti reprodukuju. Kao objašnjenje osnova nastalih razlika on je, uz pojam ekonomskog kapitala, počeo uvoditi koncepte kulturnog i socijalnog kapitala. Po njemu, položaj pojedinaca unutar društvene strukture uslovljen je opsegom pojedinih tipova kapitala koje oni poseduju i kojima se služe. Pri tome, ključnu ulogu u reprodukovanju međuklasnih nejednakosti ima kulturni kapital (znanja, sposobnosti i kulturna dobra koje pojedinac posjeduje). Zahvaljujući njemu, pojedinci koji ga poseduju imaju sposobnost prilagođavanja dominantnom društvenom diskursu i sistemu, što podrazumeva i reprodukciju njihovog klasnog položaja. Bourdieu smatra da i unutar dominantnih klasa postoje određene razlike bez obzira na to što pojedinci unutar njih imaju približno iste kapacitete ekonomskog i kulturnog kapitala. Ove razlike proizvod su postojanja različitog nivoa socijalnog kapitala koje pojedinci poseduju. Oni koji su u mogućnosti da ga putem uključenosti u različite društvene mreže koriste nalaze se u prednosti, jer pomoću socijalnog kapitala reprodukuju svoju dominantniju poziciju u odnosu na druge (Šalaj, 2007:13–14).

Nastojeći da pristup racionalnog izbora iz ekonomije prevede u analizu društvenih odnosa, Džejms Kolmen ističe da društvena pozicija i delovanje nisu uslovljeni samo dostupnim finansijskim kapitalom i zaposlenošću već su u velikoj meri određeni društvenim odnosima i kontekstima. Kolmen, analizirajući tipove odnosa u porodici i široj zajednici i akcentirajući značaj obrazovnih postignuća, konstatuje da je socijalni kapital produktivan kad god omogućuje ostvarenje izvesnih ciljeva koji bi bez njega ostali nedostižni (Coleman, J.S, 1990).

Kolmen je, razvijajući opštu teoriju društvenih odnosa, koncepte finansijskog i ljudskog kapitala dopunio konceptom socijalnog kapitala. Po njemu,

ljudsko delovanje uslovljeno je i društvenim odnosima i kontekstima. Kolman, praveći distinkciju, razlikuje fizički kapital (kapacitet razvijenosti oruđa i proizvodnje), ljudski kapital (kapacitet razvijenosti znanja i umeća kod pojedinaca) i socijalni kapital (kapacitet uključenosti pojedinaca u društvene veze). Za sva tri tipa, a naročito za socijalni kapital, karakteristično je da omogućuje individualne uspehe budući da pojedinci iz njega izvlače koristi. Za Kolmana, socijalni kapital je svojevrsno javno dobro koje je potencijalno na raspolaganju svima koji su na određeni način uključeni u sistem društvenih veza i odnosa (Šalaj, 2007:14–17).

S aspekta vrednosnog tretiranja značaja socijalnog kapitala, između dva pomenuta autora postoji razlika. Bourdie je imao negativan stav prema ovom fenomenu, budući da ga je smatrao sredstvom pomoću kojeg se vrši reprodukcija klasnih nejednakosti i neravnomerne raspodele moći. Kolman je shvatanja da je ovaj koncept normativno neutralan. On ljudima može da donese dobiti, ali ga isto tako oni mogu iskoristiti i u destruktivne svrhe. Dakle, vrednosni aspekt nije sam po sebi usmeren na socijalni kapital, već na pojedince koji ga mogu upotrebiti za loše ili dobre namere.

Najzad, u oslonu na radove Tokvila i Vebera, Robert Putnam društveni kapital određuje kao oblik efikasne društvene organizacije bazirane na jedinstvu tri svoje komponente: moralne obligacije i normi društvenih vrednosti, posebno poverenja u aktere i institucije (trust in society) **društvene mreže, pre svega dobrovoljnih civilnih i političkih udruženja** (Putnam, 2003).

Tako, dok se fizički kapital odnosi na fizičke objekte a ljudski na karakteristike pojedinaca, socijalni kapital se odnosi na veze između pojedinaca–društvene mreže i norme reciprociteta i pouzdanosti koje iz njih proizlaze. Građanski status i vrline zapravo su najmoćniji kada se baziraju na socijalnom kapitalu, odnosno kada su inkorporirani u gustu mrežu recipročnih društvenih odnosa. Mreže veza i uticaja – pasivni socijalni kapital, čine neku vrstu „banke dragocenosti“, koja se u slučaju potrebe može aktivirati. Putnam veoma plastično konstatuje da „većina nas dobija posao na temelju toga koga poznamo a ne zbog onoga koliko znamo – to jest, radi se o našem socijalnom a ne o humanom kapitalu“ (Putnam, 2008:22).

Socijalni kapital zapravo obrazuju, održavaju i uvećavaju bazične karakteristike društvenog života – formalne i neformalne, horizontalne i vertikalne mreže odnosa u koje pojedinci stupaju, norme koje ih regulišu i uspostavljeni odnosi poverenja koji omogućuju pojedincima da zajednički uspešnije deluju u ostvarivanju zajednički deljenih ciljeva.

Istovremeno, sa pojavom Putnamovog rada *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, dolazi do uvođenja ovog koncepta u oblast političke nauke. Njegovo temeljno pitanje, kojim se ovaj fenomen i uvodi u

politikologiju, jeste da li se delotvornost socijalnog kapitala može odnositi i na grupe i društva, kao što se odnosi i na pojedince koji tako mogu lakše rešavati svoje probleme?

Putnam, koji se u tom periodu zatekao u Italiji, fokusirao se na dve tačke posmatranja: karakter (dizajn) institucija i njihov uticaj na politički proces i delotvornost samih institucija.

Kao potencijalne faktore koji uslovljavaju institucionalnu delotvornost, Putnam razmatra socioekonomske i sociokulturne činioce. Pod socioekonomskim podrazumeva, pre svega, bruto društveni proizvod. Sociokulturne činioce Putnam uobličuje pod jedinstven koncept tzv. civilne zajednice, u koji ubraja: građanski angažman (politička i nepolitička participacija), političku jednakost (jednaka prava i obaveze za sve članove zajednice), solidarnost, poverenje, toleranciju, kao i udruživanje (postojanje mnogobrojnih i različitih organizacija civilnog društva (Putnam, 2003).

Putnamova istraživanja pokazala su da presudnu ulogu u objašnjavanju razlika institucionalne delotvornosti severa i juga Italije igraju sociokulturni faktori (stepen razvijenosti civilne zajednice), a ne socioekonomski faktori. „Neke su talijanske regije, otkrivamo, blagoslovljene živim mrežama i normama građanskog angažmana, a druge proklete vertikalno strukturiranom politikom, fragmentiranim i izoliranim društvenim životom i kulturom nepoverenja. Pokazuje se da te razlike u civilnoj kulturi igraju ključnu ulogu u objašnjavanju uspeha institucija“ (Putnam, 2003:19). Pored sociokulturne, tj. civilne komponente, Putnam, u objašnjavanje daleko bolje političke delotvornosti demokratskih institucija severno-italijanskih regija, uvodi i istorijske uslove razvoja i društvenog života pojedinih područja. Njega, dakle, interesuje i istorija socijalnog kapitala koja se tokom dugog niza godina u različitim delovima Italije različito razvijala, i zaključuje da „društveni kontekst i povijest duboko uvjetuju učinkovitost institucija“ (Putnam, 2003,194).

Osnovna ideja Putnamove teorije socijalnog kapitala jeste upravo objašnjenje načina na koji on pozitivno deluje na razvoj zajednice. Visoki stepen razvijenosti socijalnog kapitala omogućava rešavanje problema sa kojima se susreću sva društva, a koji se u politikologiji naziva dilemom kolektivnog delovanja. Opstanak svakog društva zavisi od određenog stepena saradnje i zajedništva među ljudima neophodnog kako bi se ostvarilo zajedničko dobro. Problem nastaje onog momenta kada određeni pojedinci iz sebičnih pobuda koriste zajedničke resurse socijalnog kapitala isključivo za svoje interese, a da pri tom ne daju svoj doprinos u njegovoj izgradnji. Društvo, da bi opstalo i razvijalo se ima, dakle, dve alternative. Pojedinci, odnosno zajednica u celini, mogu svoje probleme da rešavaju uzajamnom saradnjom, poverenjem i potpomaganjem ili država putem represivnih instrumenata može da reguliše

odnose u društvu. Putnam je, naravno, zagovornik prve teze, i zaključuje da su naročito stabilna ona društva u kojima socijalni kapital omogućava dobrovoljnu saradnju i ostvarivanje zajedničkih ciljeva. Dakle, nivo razvijenosti i tip socijalnog kapitala jesu glavni odgovor na pitanje zašto neke zajednice imaju razvijene kapacitete demokratskih institucija koje su sposobne rešavati društvene probleme, a druge nemaju.

U tom okviru plodan metodski interpretativan okvir pružaju teorije racionalnog izbora koje vrše opis i objašnjenje pojava i dilema, poput čuvene „zatvoreničke dileme“, koje koče kolektivnu akciju. Posebno teorije složenih, multiakterskih igara sa nesigurnim partnerstvom ili nepotpunim antagonizmom kao pretpostavkom, objašnjavaju kako se, kroz razvoj mehanizama i odnosa uzajamnih jemstava i spirale rastućih uzajamnih očekivanja, deblokira kolektivna akcija.

TAMNE STRANE SOCIJALNOG KAPITALA

Na drugoj strani, socijalni kapital može imati brojne tamne strane. Neformalno povezivanje u klanove i koterije može tako deformisati i čak razoriti demokratske institucije.

Otvoreno je i pitanje da li politička participacija, bar na duži rok, uvećava socijalni kapital i stabilizuje institucije ili se stvar svodi na to da posedovanje partijske članske karte služi samo za uzlaznu socijalnu promociju svojih vlasnika?

Amoralni familizam, odnosno nepotizam i kronizam – šeme rođaćkih i prijateljskih veza mogu rezultirati nesposobnošću društva da utemelji javne institucije.

Širenje koruptivnih kanala i veza i čak politizacija kriminala i kriminalizacija su politike takođe dovoljno ilustrativni primeri negativnih aspekata socijalnog kapitala.

Još negativnije posledice ima razorno delovanje ekskluzivne nacionalne identifikacije i sukob suprotstavljenih nacionalizama, odnosno nepostojanje premošćujućeg socijalnog kapitala.

Pozitivno shvaćen socijalni kapital pretpostavlja vrednosti poput iskrenosti, uzajamnosti, poverenja, solidarnosti, time i spremnost na saradnju. „Deficit društvenog kapitala“ (Fukujama, 2004), na drugoj strani, rezultat je kumuliranja negativnih vrednosti i često rezultira neformalnim povezivanjem i delovanjem, takođe na bazi solidarnosti i poverenja, ali u cilju zadobijanja nelegalnih prednosti i dobiti udruženja poput političkih koterija, koruptivnih mreža ili mafije i terorističkih grupa.

Kritički stavovi prema Putnamu zbog njegovog tretiranja socijalnog kapitala kao prevashodno pozitivnog fenomena, doveli su do pojave niza konkretnih analiza. Alejandro Portes navodi primjer Kuklux klana, čiji članovi gaje netrpeljivost i antagonizam prema ljudima koji nisu članovi njihove grupe. Simone Chambers i Jeffrey Kopstein, analizirajući rad Udruženja civilnog društva, razlikuju partikularnu i demokratsku civilnost. Partikularna civilnost podrazumeva solidarnost i saradnju, ali samo članstva unutar granica udruženja, dok su prema članovima drugih organizacija neutralno ili čak neprijateljski orijentisani. Demokratska civilnost odnosi se na uopštene pozitivne stavove koje članovi organizacija imaju prema svim građanima. Sheri Berman, na primeru analize Vajmarske Nemačke, pokazuje kako kombinacija slabe političke institucionalizacije i snažno razvijenog civilnog društva, može da uništi demokratiju. Zahvaljujući slabosti političkih institucija, posebno političkih partija, i snažno razvijenog civilnog društva koje je bilo spremno na aktivizam, nacisti su iskoristili ideološki vakuum, mobilisali građane i stvorili totalitarni sistem. Victor Perez Diaz, posmatrajući stanje u Španiji za vreme i nakon građanskog rata, razlikuje necivilni socijalni kapital (vrhunac grupne solidarnosti i nulto stanje društvene solidarnosti među sukobljenim stranama) i civilni socijalni kapital, koji se razvija nakon Frankove smrti i procesa demokratizacije (Šalaj, 2007: 120–126).

DIMENZIJE I TIPOVI SOCIJALNOG KAPITALA

Operativno, analitički posmatrano, socijalni kapital ima četiri svoja konstitutivna nivoa formiranja koji se logično nadgrađuju jedan na drugi.

Prvi čini sam proces socijalne identifikacije, odnosno grupisanje pojedinaца unutar određenih dominantnih formi socijalnog i političkog identiteta poput profesionalnog, rodnog, generacijskog ili pak porodičnog, lokalno-regionalnog, nacionalnog, konfesionalnog ili političkog (ideološkog) i partijskog identiteta. Svako od nas, pored procesa personalizacije, osamostaljivanja i autonomije –građenja individualnog identiteta, ima pred sobom i otvorenu istovremenu dilemu određenja hijerarhije i samog izbora kolektivnih identiteta. Kolektivni identitet gradi se na osećaju pripadanja i (ne)svesnom prihvatanju grupnih pravila i normi na kojima se bazira socijalna identifikacija i posledično formiran osećaj zajedništva.

Iako „postmoderno stanje“ (Liotar) u velikoj meri odlikuje proces pluralizacije identiteta, pa je po Baumanu postmoderni problem pre vezan za bekstvo od fiksacije nego za samo formiranje identiteta, tri su dimenzije grupnih identiteta značajne za određenje socijalnog kapitala građana.

Prvu čini rang i značaj koji sami građani pridaju određenim oblicima grupnih identiteta.

U brojnim istraživanjima vršenim u Srbiji u poslednjih deceniju-dve dominiraju porodična, uža grupna i lokalna, kao i nacionalna i konfesionalna identifikacija. Primera radi, krajem 2009. godine, za razliku od gotovo sto-procentne porodične i vezanosti četiri petine za naciju, građani Srbije visoku vezanost u manjoj meri iskazuju prema svojoj generacijskoj i profesionalnoj (tri petine), klasnoj (polovina) i korporativnoj pripadnosti i vezi sa susednim, balkanskim i evropskim narodima (dve petine). Najmanje raširena je povezanost sa političkim partijama koju iskazuje četvrtina građana Srbije (Cesid, oktobar, 2009, str. 21).

Pri tome, u približno dve trećine slučajeva raširena, nacionalna identifikacija nije u suprotnosti sa (istina slabije razvijenom) istovremenom evropskom identifikacijom (Cesid, februar, 2010:10).

Drugu dimenziju čini uticaj pojedinih obrazovanih socijalnih identiteta na formiranje stavova. Primera radi, iako je partijsko-politički identitet od velikog značaja tek za približnu desetinu građana, on u velikoj meri utiče ne samo na političko izjašnjavanje i odluke već i na širi set socijalnih vrednosti, bar približne polovine građana koji imaju kakvu-takvu partijsku identifikaciju.

Treću dimenziju čini napetost i uzajamna potencijalna konfliktnost između različitih grupnih identiteta koji, u različitim kombinacijama, tvore moderan, u velikoj meri pluralizovan, promenljiv i nestabilan identitet. U Srbiji prostor krize i tranzicije dodatno usložnjava proces preispitivanja i potrage za identitetom. Simbolički sukob i zamena petokrake krstom, difuzne i protivurečne vrednosti i trusne promene socijalnog položaja samo su neke od mogućih ilustracija konfliktnih identiteta.

Drugi nivo građenja socijalnog kapitala predstavljaju šeme podrške i veza koje se uspostavljaju unutar formalnih i neformalnih mreža i kanala odnosa u koje pojedinci i grupe stupaju.

Prisustvo u mrežama uvećava šanse za dostizanje određenih ciljeva.

Pri tom, neformalne mreže čine kontakti sa porodicom, komšilukom, kolegama i prijateljima koji mogu pripadati istim ili različitim generacijskim, statusnim ili nacionalnim i konfesionalnim grupama, odnosno biti otvoreni ili, po određenim kriterijima, manje ili više zatvoreni.

Na drugoj strani, formalne mreže povezanosti čini prisustvo i aktivnost u političkim i organizacijama civilnog društva u širokom luku od stranaka, sindikata, crkvenih odbora do sporta, ekologije i grupa za samopomoć. Po pravilu, istovremena prisutnost u više organizacija jača mreže povezanosti i uvećava socijalni kapital.

Građane Srbije odlikuje velika disproporcija između široko praktikovanih, razvijenih, neformalnih kontakata i relativno slabe participacije unutar formalnih civilnih i političkih organizacija. Primera radi, preko četiri petine građana jedanput nedeljno i češće komunicira sa prijateljima i rođacima. Na drugoj strani, tek desetina njih se bar jednom nedeljno nađe u sportskim i hobi organizacijama ili crkvi i crkvenim odborima dok je u toj meri prisutnih u partijama, udruženjima i sindikatima tek 2–4%. Uz 5–10 % relativno uticajnih i zainteresovanih za formalne kanale ide natpolovična većina pretežno neuticajnih i nezainteresovanih (Mihailović, Mojsilović, Cesid, 2009).

Mogućnost oslanjanja na sopstvene društvene veze je, posebno u kriznim, tranzicionim vremenima, veoma značajan aspekt osiguranja socijalnog kapitala. No, recimo, visoka gustina neformalnih kontakata sa porodicom i prijateljima, koji najčešće dele isti socijalni položaj, ne znači da se na njih može osloniti u kriznim situacijama. Društveno nedovoljno umrežena osoba je osoba koja ne može da se osloni na sopstvene socijalne mreže kada joj je potrebna pomoć i podrška. U tom okviru reducirani socijalni kapital vodi u siromaštvo i socijalnu izolovanost. Moglo bi se zaključiti da i povratno socijalna izolovanost i isključenost, odnosno ograničenost na uzak krug poznanika, koji najčešće dele gubitničku tranzicionu poziciju, vodi reduciranju socijalnog kapitala i iznuđenoj retraditionalizaciji.

Treći, ključni odnos poverenja koji stvara i održava grupu i uvećava socijalni kapital građana odnosi se kako na njihove horizontalne veze – socijalno poverenje, tako i na vertikalne odnose – društvenu piramidu koja meri političko poverenje građana u ključne socijalne i političke aktere i institucije. Istovremeno, vertikalno socijalno poverenje govori o meri (ne)prisutnosti spajajućeg socijalnog kapitala koji, recimo, povezuje mase birača sa političkim liderima.

Unutar horizontalnog, socijalnog poverenja mogu se razlikovati generalizovano poverenje u ljude uopšte, kojima se onda načelno može verovati ili neverovati i partikulizovano poverenje u grupe i pojedince sa kojima smo u kontaktu. Partikulizovano poverenje se može nazvati i iskustvenim, specifičnim i „gustim“ poverenjem (Šalaj, 2007: 36–37).

Odnosi (ne)poverenja uspostavljeni na horizontalnoj ravni, zavisno od toga da li se radi o pripadnicima iste (ili srodnih) ili po ključnim karakteristikama različitih grupa u osnovi su Putnamove podele socijalnog kapitala na povezujući (unutargrupni) i premošćujući (međugrupni) socijalni kapital.

Društva sa izraženim, očekivano visokim nivoom unutargrupnog, povezujućeg i naglašeno niskim nivoom međugrupnog, premošćujućeg kapitala su nestabilizovana, konfliktna i podeljena društva.

Mogla bi se čak formulisati opštija, načelna hipoteza da su rasna, etnička i religijska heterogenost i zaoštrena politička polarizacija praćene nižim

nivoima civilnog socijalnog poverenja. Pri tom, problem je posebno zaoštren na postkonfliktnim prostorima koje odlikuje i relativna ekonomska nerazvijenost, poput eks-Jugoslavije. Tako je, nažalost, Bosna i Hercegovina u literaturi široko rasprostranjen, paradigmatičan primer društva sa povezujućim ali bez premošćujućeg kapitala koji tek omogućuje stabilizaciju složenih zajednica (Šalaj, 2007).

U Srbiji krajem 2009. godine, deceniju nakon obustave oružanih konflikata, najblaži oblik etničke distance – nespremnost da se prihvati da pripadnici određenih nacionalnih grupa uopšte žive u Srbiji, pokazuje u slučaju Albanaca dve petine, Hrvata četvrtina, Bošnjaka i Roma petina, Mađara 15% i Crnogoraca 12% ispitanika pripadnika većinske, srpske nacije. Po nalazima ovog Cesidovog istraživanja, pripadnicima manjina pristup neformalnim socijalnim mrežama, kroz druženja i posećivanja, drži zatvorenim u slučaju Albanaca gotovo polovina, Roma i Hrvata trećina, Bošnjaka četvrtina, Mađara petina a Crnogoraca, što je verovatno efekat „razdruživanja“, sedmina Srba (Cesid, oktobar 2009, str. 17–18).

Na drugoj strani, „vertikalna“ poverenja – afirmativan odnos građana prema političkim i civilnim akterima jeste njihov ključni resurs i zaloga legitimnosti, rejtinga i kredibiliteta.

Spajajuće socijalne vertikalne veze koje vezuju ljude sa različitim položajem i resursima moći, odnosno spajajući socijalni kapital, pospešuje političku participaciju i politički osnažuje građane i istovremeno reducira odnose klijentelizma i preteranu koncentraciju moći.

Pozitivan odnos identifikacije sa i (izborna) podrška određenim akterima, jesu osnovna moneta u politici, ali i u civilno-društvenim organizacijama.

Ujedno, karakteristike političkog ponašanja – uspostavljeni odnosi civilnog i političkog dijaloga i poverenja ili indiferentnosti i čak aktivnog suprotstavljanja jedan su od osnovnih elemenata ukupne političke kulture društva.

Socijalni kapital svoj četvrti, manifestni deo ima, na prethodnim nivoima identifikovanja i stvaranja odnosa poverenja i podrške, baziran deo koji čini aktivnost građana u (ne)formalnim oblicima angažovanja u civilnim i političkim kampanjama i stalnim „rovovskim“ oblicima građanske i političke participacije.

Ključni pravci istraživanja socijalnog kapitala, ujedno i njegov temeljni socijalni i politički značaj, vezani su za ulogu socijalnog kapitala u razvoju i demokratskom konsolidovanju društva i jačanju socijalne kohezije.

U tom okviru poseban značaj ima studij karaktera i usmerenosti uspostavljenih neformalnih veza i njihov osnažujući ili blokirajući uticaj na (ne)uspešno funkcionisanje institucija.

Na drugoj strani, za međugrupni premošćujući kapital i stanje socijalne kohezije u društvu od neprocenjivog su značaja altruizam, filantropija i volonterski rad. U drugoj izvedbenoj ravni razmatranja, socijalni i politički inženjering i građenje institucija, kao i rejting pojedinih aktera, u velikoj meri zavise od stečenog nivoa poverenja i podrške koje uživaju među građanima. Posledično, od velikog i praktično-političkog značaja su istraživanja dosegnutog nivoa poverenja u političke institucije ili podrške pojedinim partijama, posebno faktora i razloga njihovog rasta ili opadanja. Razvijen socijalni kapital – identifikovanje sa zajednicom i „pozitivno brojanje“ i odnos prema režimu i njegovim institucijama, kao i visok nivo građanskog aktivizma, pretpostavka su, ali i rezultat, dobrog upravljanja i uspešnih zajednica.

Za razliku od, recimo, Amerike koju su karakterisale egalitarne institucije i demokratska participativna praksa koje su rezultat američke sklonosti prema učestvovanju i stvaranju građanskih udruženja, Robert Putnam, u delu sa indikativnim naslovom – „Kuglati sam: Slom i obnova američke zajednice“, govori o fenomenu smanjenja građanske aktivnosti i nastanku „postgrađanske generacije“. Uzroke pada građanske aktivnosti Putnam vidi u razmahu (posesivnog) individualizma, konzumerizmu i pasivnoj zabavi uz TV, kao i u promenama radnog mesta i velikoj geografskoj pokretljivosti, promenama u strukturi porodice i rezultirajućem „roditeljskom deficitu“.

Posledično, recimo, pokretljivost radne snage i fleksibilizacija rada vode kako reduciranju trajnijih socijalnih kontakata vezanih za posao – gubljenju dubljih, prijateljskih veza i umnožavanju površnih, tek poznaničkih kontakata tako i, na društvenoj ravni, smanjenju angažovanja u sindikatu – time i umanjenu, pregovaračke kontramoci zaposlenih (Putnam, 2008:101).

Globalno posmatrano, mogli bi se analitički razdvojiti horizontalno socijalno poverenje i umreženost, važni za individualni socijalni kapital, i postignuća od identifikacije i poverenja u aktere i institucije i građanske i političke participacije važnih i za institucionalnu delotvornost.

Za pojedinca, uvećani socijalni kapital nosi benefite u vidu šireg izbora i većih mogućnosti, kao i višeg nivoa pouzdanja i ekonomske, kulturne i političke participacije.

Za zajednicu, rast socijalnog kapitala može za efekte imati: niži nivo predrasuda i diskriminacije, odnosno uvećanje socijalne kohezije; kvalitetnije ljudske resurse – uvećani humani kapital; smanjeno socijalno nepoverenje i prateće transakcione troškove pregovaranja, odnosno rezultirajući ekonomski rast, kao i snažnije, robusnije civilno društvo i stabilizovane demokratske političke institucije kao globalne pozitivne posledice. Društva se međusobno razlikuju upravo po tome da li su i u kojoj meri uspostavila kulturu dijaloga i poverenja (Lipset). U tom smislu poverenje nije samo moralna nego i eko-

nomska i političko-kulturna kategorija. Ofe poverenje definiše kao „uverenje da će se drugi uzdržati da nanese štetu i da će se, kad god je to moguće, pridodati mom blagostanju“ (Ofe, 1999: 47).

OBLIKOVANJE SOCIJALNOG KAPITALA

U svom delu *Kuglati sam*, Putnam se, kao što smo to već konstatovali, bavi analizom uzroka koji su po njegovom mišljenju doveli do zabrinjavajuće erozije socijalnog kapitala u SAD-u, u periodu nakon sedamdesetih godina 20. veka. „Misteriozno neangažovanje tokom poslednje trećine veka negativno je uticalo na sve elemente našeg društva. Na ovu zagonetku ponuđeno je mnogo mogućih odgovora: zauzetost i pritisak vremena; ekonomske nedaće; prelazak žena u plaćenu radnu snagu i stresovi porodica sa oba zaposlena roditelja; rezidencijalna mobilnost; suburbanizacija i neplansko širenje gradova; televizija, elektronska revolucija i druge tehnološke promene; promene u strukturi i obimu američke ekonomije, kao što je uspon lanaca prodavnica, ogranaka firmi i uslužnog sektora, ili globalizacija; raspadanje brakova i porodičnih veza; rast države blagostanja; revolucija građanskih prava (Putnam, 2008: 246–247).

Putnam, vršeći opsežnu istraživačku analizu, nijednom od ovih činilaca ne daje presudan značaj u odnosu na druge činioce. To zapravo i nije moguće, budući da se faktori javljaju u vremenskoj, prostornoj i društvenoj perspektivi, što rezultira i njihov različit uticaj u datom momentu. Zbog toga, zaključuje Putnam, posledica erozije socijalnog kapitala u Americi jeste vrlo složen i simultan spoj različitih faktora posmatranih u različitim kontekstima.

Veoma zanimljiv aspekt objašnjenja oblikovanja socijalnog kapitala, demokratske političke kulture i političke socijalizacije, predstavlja ispitivanje uloge masovnih medija. Unutar ovoga istraživačkog pristupa, razlikuju se dve suprotstavljene struje. Na jednom polu nalaze se zagovornici tzv. teorije mobilizacije (mobilization theory). Oni naglašavaju pozitivan uticaj medija, koji olakšavaju pristup političkim informacijama, vrše edukativnu funkciju i doprinose političkoj mobilizaciji građana. Tako, recimo, Pippa Norris smatra da je kritika uticaja televizije prenaplašena, te da akcenat treba fokusirati na medijske sadržaje, a ne samo na to koliko smo vremenski izloženi praćenju medija. Ona zaključuje da ljudi koji prate televiziju, kako bi bili u toku političkih događanja, imaju razvijeniji politički interes i kompetencije. Drugu grupu autora čine predstavnici tzv. teorije medijske malaksalosti (media-malaise theory). Po njima, savremenom demokratskom političkom sistemu i kulturi prethodi dekadentna kriza koja je uzrokovana štetnim uticajem masovnih medija. Tržišna trka za profitom među medijima, i pomama za brzim, površnim i senzacionalnim vestima, stvaraju hiperprodukciju loših informacija. Takav

način informisanja stvara kod građana osećaj zbunjenosti, nesigurnosti, pa i nepoverenja prema političkim procesima, političarima i drugim građanima uopšte. Marc Hooghe, varijablama: broj sati provedenih pred televizorom i sadržaji televizijskih programa, pridodaje još jednu: uticaj različitih televizijskih kanala. Istražujući delovanje televizije na socijalni kapital u Belgiji, ovaj autor posebno naglašava važnost razlike između javnih i komercijalnih televizijskih kuća. Uzimajući u obzir sva tri činioca, Hooghe dolazi do sledećih rezultata: 1) postoji negativna povezanost između dužine gledanja televizije i nivoa socijalnog kapitala; 2) televizijski sadržaji zabavnog karaktera uglavnom negativno utiču na spremnost građana na građansku participaciju, dok postoji pozitivna korelacija između praćenja vesti i građanske participacije; 3) praćenje javne televizije doprinosi povećanju nivoa socijalnog kapitala, pre svega socijalnog poverenja, dok je praćenje komercijalnih televizija negativno povezano sa socijalnim poverenjem (Šalaj, 2007: 104–106).

Paralelno sa rastom tehnološke pismenosti i u Srbiji bi analitički vredno bilo istražiti uticaj interaktivnih medija i virtuelnih socijalnih mreža poput interneta, mobilne telefonije, facebooka ili twittera na oblikovanje socijalnog kapitala, pre svega mladih generacija. U tom okviru bi građanski i studentski protesti iz 1996/1997. godine predstavljali i prvi „pra–primer“, a protesti protiv seče platana ili podizanja poreza na autorske honorare aktuelni slučajevi online organizovanja – „revolucije“ u kome medij nije tek puki tehnički dodatak, već strukturni deo (nenasilne) društvene akcije kojom se kreira socijalni i politički identitet i uvećava socijalni kapital.

DRŽAVA I SOCIJALNI KAPITAL

Na osnovu brojnih istraživanja došlo se i do zaključka da delovanje državne vlasti i institucija može da doprinese razvoju kapaciteta socijalnog kapitala. Nasuprot Putnamovom shvatanju, po kome je razvoj civilnog društva direktno povezan sa razvojem normi solidarnosti, udruživanja i saradnje, pojedini autori isticali su presudnu ulogu države u tom procesu. Tako, recimo, Bo Rothstein i Dietlind Stolle smatraju kako su postojeće političke institucije najvažnija odrednica socijalnog kapitala. Njihova osnovna ideja je da nivo razumevanja i podrške od strane građana, odnosno njihov osećaj pravednosti i nepristrasnosti u radu institucija, koje realizuju javnu politiku, obrazuje nivo institucionalnog poverenja koji direktno utiče na celokupno socijalno poverenje. Pri tom, oni razlikuju predstavničke i upravne političke institucije. U predstavničke ubrajaju parlament i vladu, a u upravne pravni sistem, birokratski aparat, vojsku i policiju. Iako su se istraživanja o uticaju na razvoj socijalnog kapitala i demokratije uglavnom fokusirala na predstavničke institucije,

Rothstein i Stolle misle da daleko veći značaj imaju upravne institucije. Upravo te institucije direktno utiču na dobrobit građana, koji i sami više imaju neposrednog kontakta sa upravnim nego sa predstavničkim institucijama. Proces transfera institucionalnog u socijalno poverenje odvija se uspešno ako građani steknu pozitivan stav i iskustvo prema javnim službenicima koji svoj posao obavljaju odgovorno, profesionalno i nepristrasno. Međutim, ako se građani uvere u korumpiranost i nepotizam službenika, stvoriće se nepoverenje koje će se akumulirati u svim ostalim segmentima društva. Sa druge strane, po mišljenju ovih autora, teško je odrediti uzročno-posledični odnos između poverenja u predstavničke institucije i ukupnog socijalnog poverenja. Razlog za to je što je poverenje u parlament i vladu uvek ograničeno našim pozitivnim ili negativnim stavom koji imamo prema vladajućoj političkoj stranci (Šalaj, 2007: 89–91).

Claus Offe smatra da stvaranje socijalnog poverenja počinje poverenjem u institucije, koje zavisi od sadržinskog kvaliteta samih institucija. One su izraz određenih vrednosti i pravila koji svojim delovanjem nastoje promovisati. Ako sami građani veruju da će i većina drugih građana prihvatiti te vrednosti i pravila, onda je logično da će se njihovo poverenje sa institucija proširiti i na ljude. Offe nabroja četiri temeljne vrednosti koje institucije moraju promovisati da bi pozitivno uticale na socijalni kapital, a to su: iznošenje istine, ispunjavanje obećanja, pravednost i solidarnost. Ukoliko neka od ovih vrednosti nije dovoljno zastupljena u njihovom radu, utoliko postoji realna opasnost od urušavanja socijalnog kapitala. Dakle, socijalno, preciznije političko nepoverenje, jeste posledica lošeg funkcionisanja institucija (Šalaj, 2007: 94–96).

Tezu po kojoj državna politika svojim delovanjem prvenstveno utiče na razvoj udruženja civilnog društva, a time i socijalnog kapitala u celini, zastupa Mark Warren. Po njegovom mišljenju, u savremenim liberalno-demokratskim društvima postoji nekoliko načina uz pomoć kojih država može pozitivno da utiče na razvoj civilnog društva. Pre svega, država je putem svojih zakonskih normi garant slobode govora i udruživanja kao glavnih pretpostavki delovanja udruženja. Uz to, ona svojom zakonskom regulativom sprečava pojavu i egzistenciju udruženja koja su antidemokratski nastrojena. Drugi važan aspekt uticaja države na civilno društvo jeste finansijske prirode, a tiče se poreskih olakšica i finansijske pomoći za delovanje određenog tipa organizacija. Sličan značaj države po socijalni kapital naglašava i Francisko Herreros. Kako ovaj autor smatra, za razvoj i omasovljavanje udruženja civilnog društva ključno je ulaganje države. On na osnovu istraživanja ustanovljava pozitivnu korelaciju između širine države blagostanja i širine razvijenosti socijalnog kapitala (Šalaj, 2007: 96–97).

Vrlo zanimljivo razmišljanje o odnosu države i socijalnog kapitala, a posebno socijalnog poverenja kao, po njemu, njegovog najbitnijeg dela, daje nam Eric Uslaner. On odbija da prizna ulogu institucija na razvoj poverenja, već smatra da nivo socijalnog poverenja zavisi od načina na koji je raspoređeno ukupno bogatstvo u nekoj zajednici. Sa porastom ekonomske nejednakosti među ljudima dolazi do veće erozije socijalnog poverenja. Suprotno, što je raspodela bogatstva u društvu egalitarnija, to je i veći stepen socijalnog poverenja.

Kao primer država sa visokim stopama socijalnog poverenja, Uslaner navodi skandinavske države. Presudni faktori koji su zaslužni za takvo stanje, po ovom autoru, jesu visok nivo etničke homogenosti, većina stanovništva protestantske vere, i, kao najvažnije, izrazito egalitarna raspodela bogatstva (Šalaj, 2007: 97–99)

Pozitivan uticaj države na razvoj socijalnog kapitala manifestuje se i kroz sprovođenje brojnih javnih politika. Tu je, pre svega, reč o pitanju kako se određenim sredstvima može doći do boljih rezultata u postizanju većih nivoa društvenog povezivanja, poverenja i angažmana. Kao primeri, uglavnom se navode reforme u sistemu obrazovanja, promocija značaja socijalnog kapitala u zajednici, afirmacija umetnosti i kulture, kao i zalaganje za uvođenje fleksibilnijeg radnog vremena, koje bi dozvolilo veći obim zajedničkih kontakata ljudi u porodici i lokalnoj zajednici.

SOCIJALNI KAPITAL I DEMOKRATIJA

Priroda odnosa socijalni kapital–demokratija predstavlja najkompleksnije područje proučavanja delovanja društvenih odnosa na političke pojave.

Karakteristika Putnamovog pristupa u proučavanju ovog odnosa jeste kombinacija strukturalne i kulturalne dimenzije. Analizu uticaja socijalnog kapitala na društveni i demokratski razvoj u Italiji ovaj autor je pokušao da primeni i na zbivanja u SAD. Koristeći obilje empirijske građe, on, u svom delu *Kuglati sam*, razmatra pet elemenata socijalnog kapitala kao faktora razvoja demokratije: nivo organizovanog života u zajednici, nivo uključenosti u javna događanja, nivo volontiranja u zajednici, nivo neformalne društvenosti i nivo socijalnog uopštenog poverenja (Šalaj, 2007:65). Sumirajući rezultate, Putnam dolazi do jedinstvenog indeksa razvijenosti socijalnog kapitala, time i do razlika u objašnjenju funkcionisanja demokratije među američkim državama.

Osnovno obeležje koje objedinjava ovih pet pokazatelja jeste aktivnost građana u kreiranju društvenog života i donošenju kolektivnih odluka koje su od interesa za pojedince, grupe i celu zajednicu. Na tom osnovu Putnam i izvođači zaključak po kojem „to da demokratska samouprava zahteva aktivno anga-

žovanje građanstva, već vekovima je opštepoznata istina“ (Putnam, 2008:441). Obostrani odnos socijalnog kapitala i demokratije odvija se u dva vida. Sa jedne strane, zdrava demokratija zahteva od građana da obavljaju javne dužnosti. Sa druge strane, zdrave javne institucije zavise od raširenog građanskog učešća i angažovanja. Na taj način, kroz ovaj simultani proces, dolazi se do objedinjavanja privatnog i javnog interesa. Kada su u pitanju mreže građanskog društva i volonterske asocijacije, njihov uticaj na razvoj demokratije je takođe dvodimenzionalan i deli se na „spoljašnji“ – koji je usmeren ka državi, i „unutrašnji“ – koji je usmeren na učesnike društvenih interakcija. „Spoljašnji“ efekti se ogledaju u tome što pojedinci i grupe uključeni u različite socijalne mreže lakše i efikasnije iskazuju svoje stavove prema vladi, protok informacija od javnog političkog interesa je brži, kroz društvene mreže se diskutuje o javnom životu i bitnim političkim pitanjima a socijalni stavovi multipliciraju. „Unutrašnji“ efekti manifestuju se tako što povezivanje jača društvenost, saradnju, pozitivne crte ličnosti i karaktera kod pojedinaca, stvarajući od njih odgovorne i angažovane građane (Putnam, 2008: 443–445).

Drugi autori uglavnom slede Putnamov način interpretiranja odnosa socijalnog kapitala i demokratije. Tako, na primer, Pippa Norris, na osnovu sprovedenih istraživanja, ustanovljava da je razvoj socijalnog kapitala, a naročito njegove kulturne dimenzije, povezan sa razvojem demokratske političke kulture i socijalno-ekonomskim napretkom. Ronald Inglehart, na osnovu komparativnog ispitivanja u različitim državama, došao je do zaključka kako su viši nivoi uopštenog poverenja pozitivno povezani sa stabilnošću demokratije. Jan Van Deth ustanovljava vezu između višeg stepena uopštenog poverenja i višeg stepena političkog interesa, a Anirudh Krishna, na primeru Indije, vezu između spoja socijalnog poverenja i mreža povezanosti i političke participacije. Stephen Knack vidi kvalitetno funkcionisanje vlasti kao rezultat razvijenog socijalnog poverenja (Šalaj, 2007: 66–68).

Ako se uzme u obzir činjenica da se kao konstitutivni element socijalnog kapitala pojavljuje razvijeno civilno društvo, naravno pod uslovom da ono nema destruktivne tendencije, onda dolazimo do definisanja međusobnog odnosa civilnog društva i demokratije. Ipak, potrebno je naglasiti da je ovaj odnos konceptijski i normativno složen **zato što postojanje jednog segmenta automatski ne podrazumeva i postojanje drugog.** To, zapravo, znači da je civilno društvo vrlo bitan, ali ne i dovoljan uslov za postojanje demokratije. Naime, civilno društvo može da postoji i bez demokratije, što vodi do zaključka da postojanje civilnog društva ne vodi automatski ka demokratskoj politici (Pavlović, 2006: 98).

Sva protivrečja demokratskih tranzicija pokazala su nekoliko nespornih činjenica. Uvođenje formalnih demokratskih institucija i instituta (opšte pravo

glasa, kompetitivni izbori, višestranački sistem, parlament sa predstavnicima koje su izabrali građani) samo po sebi nije dovoljno za stabilan društveni i politički razvoj. Pored tih uslova, neophodno je da postoji konsenzus oko postojanja suverene države, kao i vrednosti, stavovi i ponašanje građana koje će biti orijentisano ka izgradnji demokratskih ideala.

Može se zaključiti da u objašnjavanju međusobnog uzročno-posledičnog odnosa socijalnog kapitala i demokratije, pored poverenja i institucija, kao faktore takođe treba ubrojati i mreže povezanosti, političku participaciju, političku kulturu, ali i istorijat razvoja socijalnog kapitala određenog društva, kao i psihološku osnovu razvoja individualnih i kolektivnih socijalno-političkih stavova i identiteta.

UMESTO ZAKLJUČKA: GDE SU GRAĐANI SRBIJE

U Srbiji je, nakon petooktobarskih promena, prisutan fenomen povlačenja građana iz javne sfere, što svakako limitira i njihov uticaj i dalju demokratsku transformaciju društva.

Razloge za pasivizaciju građana i odricanje od njihovih građanskih prava treba tražiti, pre svega, u raširenom nezadovoljstvu tranzicionim promenama započetim 5. oktobra 2000. godine.

Sukobi unutar „reformskih“ političkih elita, kartelizacija politike i raširena raspodela političkog plena uz prateću korupciju, praćeni krizom i ponovnim uvećanjem siromaštva, nezaposlenosti i socijalne isključenosti, u osnovi su anomije i stvorenog osećaja dezorijentisanosti.

Posledica toga svakako je i shvatanje građana da je uključivanje u bilo kakve forme aktivnosti beskorisno. Reduciranje socijalne energije građana nije samo rezultat krajnje limitiranog poverenja u političke i socijalne aktere i institucije, ili pak siromaštva i socijalne izolovanosti, već i delovanja širih socijalnih procesa.

Kao i u razvijenom svetu, tako i u (urbanoj) Srbiji danas je na delu proces stvaranja „postgrađanske generacije“. Faktori poput pritiska vremena i novca, kako u slučaju nezaposlenosti, tako i prezaposlenosti, promene posla i mesta boravka, uticaj pasivne zabave, ili ograničeni efekti širenja slabih, virtuelnih internet mreža, na delu su i u Srbiji.

Kumuliranje ovih razloga, uz prateće slabljenje religijskih solidarističkih uverenja i prakse, kao i demokratskih političkih vrednosti, vodi dominantnom stanju duha po kome solidarnost, javni interes i dobro i filantropija čine u aktuelnom kontekstu „burazerskog ili tajkunskog“ kapitalizma tek romantičarsku iluziju i „žvaku za naivce“. Povlačenje građana nije, međutim, rešenje za društvenu i političku krizu u kojoj se danas Srbija nalazi. Da bi se, kao što je

i Zoran Đinđić tvrdio, uspešno sproveo projekat demokratizacije, u vrednosnom sistemu jednog društva mora postojati norma da se demokratija živi kao oblik svakodnevnog života.

To bi istovremeno značilo da se mora stvoriti društvena klima i kultura u kojoj mreže kontakata, aktivnosti i uticaja – socijalni kapital, ne bi bili privilegija tek desetine stanovništva iz redova tranzicionih dobitnika.

LITERATURA

- Burdie Pjer, 1999, *Signalna svetla*, Zavod za udžbenike, Beograd.
- Coleman James, 1990, *Foundations of Social Theory*, The Belknap Press, Cambridge.
- Dahl Robert, 1996, *Political Opozition in Western Democracies*, New Haven.
- Fukujama Frensis, 2004, „Društveni kapital“, u: *Kultura je važna*, Plato, Beograd.
- Kolin Marija, 2004, *Neprofitne organizacije – novi socijalni partneri*, Agencija Argument, Beograd.
- Lutovac Zoran, urednik, 2007, *Birači i apstinenti u Srbiji*, Libra, Beograd.
- Offe Claus, 1999, *Modernost i država*, Filip Višnjić, Beograd.
- Paunović Žarko, *Nevladine organizacije*, JP Službeni glasnik, Beograd.
- Paunović Žarko, urednik, 2007. a, *Budućnost civilnog društva u Srbiji*, Milenijum, Centar za razvoj građanskog društva, Beograd.
- Paunović Žarko, 2007. b, *Nevladine organizacije – potreba ili zavera*, Demokratska stranka, Istraživačko-izdavački centar, Beograd.
- Pavlović Vukašin, 2006, *Civilno društvo i demokratija*, JP Službeni glasnik, Beograd.
- Podunavac Milan, urednik, 2007, *Godišnjak 2007*, Fakultet političkih nauka, Beograd.
- Putnam Robert, 1993, *Making Democracy work-Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton and New Jersey, prevod na hrvatski (2003).
- Putnam Robert, 2008, *Kuglati sam: Slom i obnova američke zajednice*, Mediteran Publishing, Novi Sad.
- Slavujević Zoran, *Izborne kampanje-pohod na birače*, IDN-FES, Beograd.
- Stojiljković Zoran, 2008, *Partijski sistem Srbije*, Službeni glasnik, Beograd.
- Stojiljković Zoran, 2008. a, *Konflikt i/ili dijalog*, Fakultet političkih nauka, Swiss Labor Assistance (SLA), Beograd.
- Šalaj Berto, 2007, *Socijalni kapital u Bosni i Hercegovini*, FES, Sarajevo.

ISTRAŽIVANJA

- Mihailović Srećko, Stojiljković Zoran, Vuković Đorđe, Paunović Žarko, Mojsilović Miloš i Ivković Marko, 2005, *Političke podele u Srbiji u kontekstu civilnog društva*, CeSID, Beograd.
- Mihailović Srećko, Stojiljković Zoran, Vuković Đorđe, Mojsilović Miloš i Ivković Marko, 2005, *Političke podele u Srbiji – pet godina posle*, CeSID, Beograd.

- Mihailović Srećko, Stojiljković Zoran, Vuković Đorđe, Popadić Dragan, Lučić Zoran, Blagojević Marko, Mojsilović Miloš i Ivković Marko, 2006, *Izgradnja proevropske demokratske kulture kroz jačanje kapaciteta kreatora javnog mnjenja*, CeSID, Beograd.
- Mihailović Marko, urednik, 2007, *Oko izbora*, CeSID, Beograd.
- Mihailović Srećko, Stojiljković Zoran, Vuković Đorđe i Mojsilović Miloš, 2007, *Identifikacijom problema do njihovog rešenja – jačanje kapaciteta javnih institucija za prevenciju potencijalnih sukoba*, CeSID, Beograd.
- Mihailović Srećko, Stojiljković Zoran, Vuković Đorđe i Mojsilović Miloš, 2008, *Socijalni i politički milje predsedničkih izbora*, CeSID, Beograd.
- Mihailović Srećko, Mojsilović Miloš, 2009, *Siromaštvo i socijalna izolovanost*, CeSID, Beograd.
- Mihailović Srećko i drugi, *Vrednosti i identiteti građana Srbije u kontekstu evropskih integracija, 1, 2 i 3* – oktobar 2009 – februar 2010. godine.

Zoran Stojiljković

CONTRIBUTION TO RESEARCH OF SOCIAL CAPITAL

Summary

The author of this paper attempts to establish sufficient theoretical and methodological bases and guidelines for a comprehensive and coherent research of social capital of citizens of Serbia. The analysis focuses on complex and multidimensional relation between social capital of citizens – their different, frequently confronted dimensions and levels, specific constellation of interest and powers in society and efficiency of institutions and chances for consolidation of democracy. In current ambivalence of possible outcomes, chances for “democracy to get enrooted in Serbia” increase with the growth of generalized, bridging and overarching “civil” social capital of citizens, with their simultaneous participation and “exercising” of democracy and the accompanying growth of credibility of civil and political actors and institutions.

Key words: social capital, trust, participation, identity, power